

Т. Н. Калбиров

ҚАЗАҚ ТІЛІ ҚАНАТТЫ СӨЗДЕРІН ҚҰРЫЛЫМЫ ЖАҒЫНАН ТОПТАСТЫРУ

...Қазақ тілі... өткірлігімен, бой балқытып, тамыр шымырлатып жан жүйенді жандырып, құлақ құрышын қандырып ұғымына қонымды? Жүрегіңе тиімді... қысыл таяң қатал жағдайда қайрап. Егер «Сөз тапқанға қолқа жоқ» дегендейін ерге, елге медет болып адам түгіл жағдайдың көмейіне құм құйып, аузын аштырмай, үнін шығармай қоятын тіл...

(Бауыржан Момышұлы)

Неміс тілі қанатты сөздерін топтастырған универсалды заңдылықтарды ескере отырып, қазақ тілі қанатты сөздерін оларға телу нәтижесінде төмендегідей көрсеткіш беріп отыр.

1) **Лексикалық сигнализаторлар**, яғни құрамында жалқы есімдер, тарихи реальды сөздер кездесетін қанатты сөздер:

Барар жерің Балқан тау, ол да біздің көрген тау (Халық нақылы).

Ақтабан шұбырынды,

Алқа көл сұлама (Қазақ тарихынан).

Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би,

Мен Біржан, қызға барман аяғымнан (Біржан сал).

Келтірілген мысалдардағы Майқы би, Біржан сал дегендер жалқы есімдер болса, Балқан, Ақтабан, Алқа көл тарихи реальды сөздер, географиялық атаулар.

2) Грамматикалық сигнализаторлар:

а) морфологиялық қасиеттегі сигнализаторларға тілде сирек қолданылатын етістік формасын жатқызуға болады. Қазақ тілінде қанатты сөздер құрамында мұндай сигнализаторлар біздің жинаған материалдарымыздың ішінде жоқтың қасы дерлік. Етістіктің қазіргі қазақ тілі нормаларына сәйкес емес, бірақ кей фразеологизмдерде кездесетін а+ған, е+ген (алаған қолым береген) немесе е+ді сияқты өнімсіз формалары осы тілдің қанатты сөздерінде кездеспеді. Бірақ кей жағдайда сөйлем ұйқастығын сақтау үшін етістіктің ауыз екі тілде қысқартылып айтылатын формаларын кездестіруге болады.

Адам боп оңай туғанмен,

Адам боп қалу көп қиын (Қ. Мырзағалиев).

Айтарыңды айтып кет, айта алмайсың қайтып кеп (А.Тоқмағамбетов).

Бұл мысалдардағы етістіктің «боп», «кеп» формалары оның «болып», «келіп» деген толық формаларының қысқарған түрлері.

б) Көптеген қанатты сөздерде етістіктің шартты рай формасында тұру:

Еккенің тікен болса, орғаның балауса болмас (Е. Ысмайлов).

Жалқаудың жанына барсаң, сылтаудың астында қаласың (Қ.Айнабеков).

Атты тағаласаң, есек аяғын көтереді (М. Ақтайлақов).

Синтаксистік сигнализаторларға қанатты сөздер құрамындағы сөз тәртібінің стандартты болмауы, оның поэтикалық стильге тән болуын көрсететін белгілер жатады.

Бос өткізу өмірді,

Ақымаққа көңілді (Қ. Айнабеков).

Мың күн сынбас,

Бір күн сынар шөлмек (Абай).

Амалдап қарағайды талға жамап,

Әр кім жүр алар жердің ебін қармап (Абай).

- Қанатты сөздердің құрамында қаратпа сөздердің тұруы:

Керей, қайда барасың? (Бұхар жырау).

Аяз, әліңді біл,

Құмырсқа жолыңды біл (Аяз би).

- Фрагментті, синтаксистік тұрғыдан әлі аяқталмаған қанатты сөздер:

Бәрін айт та, бірін айт, ... (Б. Майлин).

Аплатондай болсаң да, ... (Қ. Тәкежанов).

- Құрамы жағынан ерекше, яғни, сөйлемнің бір бөлігін ажырата шеттетіп тастайтын қанатты сөздер:

Еңбегінен танылсын, ердің алып тұлғасы (Т. Жароков).

Жасамаймын бір қолқабыс, кейінгіге берем деп (С.Торайғыров).

3. Қазақтар сөз өнеріне жетік келеді. Бұл жұрттың бәріне: оқыған адамдарға да, әліпті таяқ деп білдірмейтіндерге де байға да, жарлыға да тән қасиет. (А.Брем)

Қазақ тілінің қанатты сөздеріне **жүйелі-тілдік сигнализаторларының** бар болуы да тән қасиет. Мұндай сигнализаторларға, жоғарыда көрсетілгендей, қанатты сөздердің жанр-стильдік тиістілігін, олардың әдеби поэтикалық шығу тектерін көрсететін рифма, ритм аллитерация тәсілдері жатады.

Таза мінсіз асыл тас, су түбінде жатады.

Таза мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады (Асан Қайғы).

Ел ебелек емес, ер кебенек емес (Қаздауысты Қазыбек).

Күбі де май, күбінің түбі де май (халық нақылы).

Бұл мысалдардың бірінші сөйлемі негізінде рифма, ритм арқылы жасалып тұрса, келесі екі сөйлемде аллитерация, ассонанс тәсілдері басымырақ түсіп тұр. Бұл жерде айтыла кететін бір жай қазақ тілінің қанатты сөздерінің бәріне дерлік рифма мен ритм тән белгілер болып табылады.

4. Жалпы тілдік сигнализаторлар

Қазақ тілінде жалпы тілдік сигнализаторлары бар қанатты сөздерге жазба әдебиет, хиссалардан, сауда-саттыққа байланысты, дін таратушылар уағызымен, күн-көріс тіршілігіндегі ортақ ой сана, дәстүрге байланысты басқа тілдерден келген және шет елдің топоним, этноним атаулары сақталып қалған нақыл сөздерді жатқызуға болады.

Аплатондай ақылды (білгіш, алып) болсаң да, Наушаруандай әділ бол, Барар жерің Балқан тау, ол да біздің көрген тау т.б.

Қазақ тілінде шет тілдік бастапқы формасын сақтап қалған қанатты сөздер жоқтың қасы, дегенмен кейінгі кезде газет-журналдар бетінде “Cherchez la femme”, “Veni, vidi, vici” (Цезарь) сияқты қанатты сөздер кездесіп жүр, бірақ олар қазақ тілі жүйесінде әлде де болса тиянақты орын ала қойған жоқ.

5. Қанатты сөздер сигнализаторларының комбинациялары.

- синтаксистік және жүйелі тілдік сигнализаторлар:

Талаптың мініп тұлпарын,

Тас қияға өрледің (Абай).

Осы келтірілген мысалда синтаксистік

сигнализаторлар ретінде сөйлемнің сөз тәртібі болса, ал жүйелі тілдік сигнализатор функциясын бір жағынан рифма, ритм, екінші жағынан аллитерация тәсілі атқарып тұр. Мұндай мысалдар қазақ тілінде көптеп кездеседі:

Жар басына қонбаңыз, дауыл соқса үй кетер (Бұхар Жырау).

Жігіттер, ойын арзан, күлкі қымбат (Абай) т.б.

- лексикалық – синтаксистік сигнализаторлар:

Мен Біржан, қызға барман аяғымнан (Біржан сал).

Бұл жерде лексикалық сигнализаторлар ретінде жалқы есім тұрса, синтаксистік сигнализаторлар ретінде сөйлемдегі сөздердің орын тәртібі болып тұр.

- Лексикалық және жүйелі-тілдік сигнализаторлар:

Аспанды жаңбыр бермейді,

Жерді Жәңгір бермейді (Махамбет).

Аспанда жүрсем қанатым талады,

Жерге түссем Шора құсбегі алады (Қазақ фольклоры).

Келтірілген мысалдарда лексикалық сигнализаторлар функциясын «Жәңгір», «Шора құсбегі» .

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304 б.

2. Н. Төркүлов, «Қанатты Сөздер», б 26

3. Манкеева Ж.А. Мәдени лексиканың ұлттық сипаты. – Алматы: Ғылым, 1997. – 272 б.

4. Гумбольдт В.фон. Язык и философия культуры. – М., 1985. – 451 с.

А. Т. Әлиакбарова

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНГЕРУ ЖАҒДАЙЫНДА ИНТЕРФЕРЕНЦИЯНЫҢ АЛАТЫН РӨЛІ

Бұл мақалада студенттердің ағылшын тілін меңгеру жағдайында синтаксистік интерференцияға байланысты сөйлемдегі сөздердің орын тәртібіне қатысты жиі жіберілетін қателер және олардың туындау себептері қарастырылады. А.Е. Карлинский өзге тілді меңгеру өздігінен, яғни автономды түрде емес, ана тілімен өзара байланыс арқылы жүзеге асатындығын атап өтеді. Адамзат баласы қандай да бір

әдеттегіден тыс іс-әрекет түріне кірісерде өзінің бұрыннан калыптасқан дағдыларын қолдануға тырысады. Ана тілі мен өзге шет тілі арасында өзара қарым-қатынас орын алады да, кейіннен меңгерілетін тілге өз әсерін тигізеді. Бұл өзара қарым-қатынас қостілді адамның сөйлеу әрекетіне оң немесе теріс әсерін тигізеді. Бұрын игерілген тілдердің меңгеріліп жатқан тілге оң әсері *фасилитация*